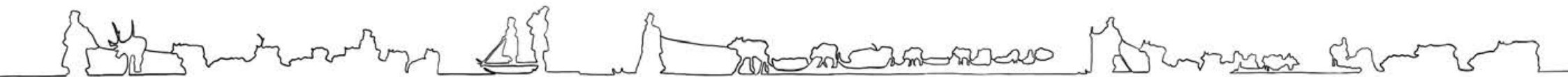

Sielu biedģaneapmi

"Nomadlivet är en börda för landet och den fastboende befolkningen och stämmer lite med civiliserade samhällens intressen och ordning."

- Sagt i Stortinget av Arbeiderpartiets ordförande Christer Holtermann Knudsen i början av 1900-talet.

Sielu biedganeapmi

/// Själens splittrande

Stigar genom skogar och över fjäll. Stigar där våra fötter trampar mjukt invid renens klövar. Som vi lär våra barn att följa. Att känna sig trygga på. Ett hem att rå över. Stigar som plötsligt grävs av och stängs. Sådan är Sápmis historia. Fylld av fördrivningar. Människor flyttar på oss som brickor i ett spel. Till nya marker med okända stigar. Det är en historia som tar sin början för hundratals år sedan och som uppprepar sig gång på gång. Kungar och makthavare möblerar runt med oss. Våra marker ska nyttjas av andra. Budskap som kommer från överheten, från ovan. De som inte lyder straffas. Urfolkens själar och marken är hårt sammantvinnade, att välja mellan marken och renen söndrar inombords.

Det här är en utställning om tvångsförflyttningar. Du möter människor som delar med sig av sina berättelser. Börja vid den osynliga kåtan. Följ rajden mot nya marker, de idag knappt synbara spåren av de tvångsförflyttade. En historia svår att tala om. Frånvarande i historieböcker. Sätt dig ner i tältkåtan och lyssna på berättelser om den nya verkligheten. Röster från dem som kom och de som redan fanns på markerna.

Montrarna runt omkring handlar om olika tvångsförflyttningar i Sápmi. De handlar också om hur fördrivningar drabbat våra systrar och bröder från andra urfolk runt om i världen.

Vad gör det med oss att ryckas upp från marken? Om och om igen. Tvingas bort, bli någon annan?

Dela gärna med dig av din egen berättelse.

"Hela den samiska historien är som ett skotband när man har huggit med yxa, trådarna har inte ens rispat upp, de tar plötsligt bara slut och vårt mönster som är så svårt att återuppta."

- Ur Elin Anna Labbas bok "Herrarna satte oss hit"

Rajden främ norr

Gräns efter gräns stängs. Mark efter mark blir trängre. Renarna och renskötarna anses vara i vägen. Ta för mycket i anspråk. Och de är ju nomader. Nomader kan man flytta på om man vill.

När Norge blir självständigt 1905 kommer de övrens med Sverige om att begränsa renskötseln i vissa områden. 1919 skriver de under en renbeteskonvention, en ny lag. Med hjälp av den kan de tömma vissa platser och ge marken till andra. I norr flyttar många renskötande familjer till sommarbete vid Atlantkustens öar. Bläcket har knappt torkat när länsstyrelsen tvångsflyttar de första söderut. Under de här åren tar nästan alla samebyar i Norrbotten och Västerbotten emot tvångsflyttade.

De lämnar sin släkt, ibland sina barn. De tackar marken för livet den har gett dem. Få kommer tillbaka. De lämnar tonerna, jojokarna. Men berättelserna tar de med sig. De äldre pratar sinsemellan om sitt gamla rike. De tunga rajderna. De kallar sitt nya hem för järvens och björnens land. Konflikterna som följer gör det inte lättare. Samerna som bor på markerna vill så klart ha kvar sitt. Alla vill de ha ett hem.

Tvångsflyttningar är en svensk problemlösningsmetod. Redan på 1600 talet, och ända in på 1950-talet tvångsflyttar man samiska familjer.

”I Gruvstaden finns det handlare och ingen vet om det finns mat dit de ska. De selar för tomma ackjor och handlar för ett helt år.”

- Ur Elin Anna Labbas bok "Herrarna satte oss hit"

"Det finns plats för renhjordar på flera tusen. Ni kommer att få all hjälp ni behöver. Om ni flyttar nu får ni välja marker. Väntar ni förlorar ni den möjligheten."

- Vad Lappfogden informerade om, återberättat av tvångsflyttad.

Rájit giddajuvvojit dahstaga. Eatnamat gáržot. Bohccot ja boazovázzit leat ovdas. Váldet ila olu sáji. Ja johtti olbmot sii leat. No má daolbmuid sáhtá sirdit jus háliida.

Go Norga sátti iešrádalaš 1905 de soabadit Ruotain ahte galge gáržedit boazodoakt muhtin guovlluin. 1919 vuolláidalle boazoguhtunkonvenšuvnna, ođđa laga. Dáinna vehkiin sáhte gurat muhtin báikaid ja áddit eatnama ieháide. Nuortan ollu boazovázzit veagal johte geasseeatnamiidda Atlantarittu sulluide. Bleahkeka illá lea goikean go leavastána báikein sirdá vuostáid oarjjás. Dán jagi maasta visot leavut Norrbottenis ja Västerbottenis váide vuostá sirdoláččaid.

Sii guđđet sogaideaset, muhtimiin mántaideaset. Giite eatnamid eallima ovdas. Eai gallis boade ruovtto luotta. Sii guđđet Suogaid, Luttuid. Muhto muitalussaid váide mielde. Vuorrasat sággastit gaskaneaset sin boares riikka birra. Lossa ráidduid birra. Sin ođđa ruovttu gohčodit getkkeid ja biertmaid riika. Riddut mat leavut eai álkidahtán. Sámit geat omut eatnamiin dieđuogc hálliidit deabehit daid. Visot háliidedje ruovttu.

Bággajohtimat lea ruottelaš vuohki leavut Eudimmaid. Juo 1600-logus, ja gitta 1950-lohkui sirdá sami veagaid báikein.

Flodvåggen vid Julevådmo

Under vandringen söderut passerar nästan alla tvångsflyttade genom Jåhkámáhkkes skogar och fjäll. Lappväsendet pekar ut platser de ska stanna på. Många av dem hamnar i samebyarna Sirges och Duorbun.

De lulesamiska familjerna som redan bor här överrumplas av renhjordarna och människorna som kommer. Språket är ett annat. Kläderna också. De nyinflyttade ger platserna andra namn. Men inte minst lever de med renen på olika vis. Det går inte att kombinera. Lappfogden tvingar dem att lämna plats åt de inflyttande.

Det blir trångt på markerna. De protesterar, men det finns inte riktigt tid. För samtidigt stängs älvarna in. Landet ska dränkas. Städerna och industrierna behöver el. Under flera år tvingas både de som ärvt marken och de som tvångsflyttats att vika undan. Vattenmassorna slukar deras hem. Förfäders marker. Heliga platser. Backarna de lekt på. Deras paradiser. Renarnas flyttvägar efter det tidigare sjösystemet förintas. De nya isarna är förrädiska.

”Lappfogden sände dem söderöver, men det blev inte omtalat som tvångsflyttning.”

- Mikael Urheim berättade om Vájsasamerna när tvångsflyttningen skedde

Innan den stora inflyttningen hade renpesten härjat hårt, tusentals kroppar i ruttnande högar. Förr kunde den som mist sina renar bygga upp sin hjord igen genom hårt arbete. Det går inte längre när markerna fylls av andra. Förlusten av den möjligheten blir ett nedärvt sår. De vill behålla sin renskötsel och ha strängare gränser mellan sig och de inflyttade. Konflikterna leder till slut till bildandet av samebyn Jåhkágasska tjiellde.

Rädslan för att strö salt i såren gör sorgen svår att formulera än idag.

Jokkmokksamer, flytta er undan!

- Informant berättar om när lappfogden sände dem söderut.

Darijásjadedijn varggá gájka sirddulatlja Jåhkámáhke vuornijt ja várijt vassi Sunnde giejjgi sajjit gási galggi ganugit. Moaddasa bahtsi Sirggá ja Duorbuna tjieljida.

Iemeáro fuolke gudi juo danna árru viertlji sjuovvit gá álo ja ulmutja báhtli. Ietjalágásj giella. Biklasa aj. Sirddulatlja ádá namijt bájkijda vaddi. Rájnuhi ja viessu állu ietjaláhkáj. Ij maná ájgás boahlet. Sunnde bággi iemeárojtt Sajev sirddulatljajda guodet.

Ednama gártljogáhli. Iemeáro vuosteldi, mavas sammi ájge jávrijt dulvvadi. Ednamav aj. Stáda ja industndja elfámov dárbahi. Jagij tjadá bággiji sijájt gudi li várroednamijt árbim ja sirddulatljajt duobbánil. Dulvvadi bme árromsajijt njiella. Ájttegi ednama. Ájlisa bájke. Ståhkárndievátja. Sijá paradijssa. Jáhtembálggá njieladuvvi. Jienja li rasje

Ávdál dan stuor bággogáhtema lji boahitsu dávdá garrasil radjuham, häre dievvasa miesska gárojdi. Gul lji álov mastadam máhtij lasedit álov vit garra bargujn. Náv lji deste maná gá ednama gártlji ietljádys. Gá bässtá dav máhtielisvuodav de háve e save. Iemeáro sihli ájmoñ adnet sijá iemelágásj állósujtov, ja sihli giesset garrasup rájjit sijá ja sirddulatljaj gaskan. Rjido sjaddin ja vijmak ádá tjieldev ássin, Jáhkágaska tjiellde.

Ballo sáltev hájestil hávyda dahká surgov gássjel vil uddni ájn.

Tvångsslakt i Árjapluovve

År 1920, en pandemi härjar. De flesta dödsoffren är unga vuxna. Den kallas "Spanskan" och sprids som med vinden. I Árjapluovve går den fram med fasansfull fart och tre av fyra insjuknar. Feber, frossa och mörka fläckar på huden. Befolkningen krymper drastiskt samtidigt som renarna faller döda ner av renpest. När tvångsförflyttningen sker kommer de nyinflyttade till ett landskap som har präglats av sjukdom och död. Markerna är inte ödsliga för att folk valt bort dem. På grund av tvångsförflyttningarna får många av de gamla släkternas barn ingen plats att återuppta renskötseln. De försvinner ofta ur samebyn.

Åren som följer beskrivs som kaos. De inflyttades hjordar strövar ganska fritt. Árjapluovesamernas tama renar är aldrig långt borta, de ska mjölkas morgon och kväll. Men hjordar blandas och flödar över gränsen till Norge. Alla straffas med skyhöga böter. Konflikter blossar upp. Under fyra år betalar renägarna skadestånd på 5,5 miljoner i dagens värde. Alla beklagar sig högt men myndigheterna är tysta. De vill inte hjälpa.

"För Norge måste man ju numera vara lika rädd som för vargen. Om exempelvis en renköv förvirrar sig till Norge (...) så uppröres hela världen."

- Lars Andersson Spellok, 1930

En renskötare intervjuas om konflikterna. Vill han få bort de inflyttade? "Nej, visst inte. Det är aldrig meningen. (...) De är sameh som vi. Men saken är den, att på grund av inflyttningen ha betesmarkerna blivit mycket ansträngda."

Staten anser först att renarna ryms, men ändrar sedan åsikt. Nu måste renar slaktas! Under 1930-talet slaktar länsstyrelsen tiotusentals renar med tvång. Myndigheterna gallrar hejdlöst och utan kunskap. Rad efter rad med kallnande kroppar, köttpriserna sjunker. På många andra håll i Sápmi tvingar man också till tvångsslakt, men där går de inte lika hårt fram. Utslaktningen får ske under flera år. Brutaliteten i Árjapluovve talas vida om. Man säger att lappfogden härjat i renhjorden värre än vargen.

"Nu hava till Arjeplog flyttat lappar, som skola lära eder att rätt vårda edra renar."

- Informant berättar om lappfogdens besked 1920.

Jagen 1920 soahppom radjuhi. Ienemusát nuora jábmin. "Spanskan" gáhtjoduvvá ja biekká láhkáj oabllu. Árjepluoven tjervas ruvva oabllu ja gálmás nálljásis skihppáji. Báhkabuollem ja gábbmis dieble lijken. Álm muk unno ja boahlttu dávdas jábmin. Bággójáhtema álgo de sirdulattja báhti mádjáj gánná dávdá ja jábmem lij radjuham.

Ednama álla ávttasa dan diehti gá ulmutja li välljim guodet. Bággójáhtema diehti iemeärrøj máddarij máná e oattjo ruoptus riektáv állo barggij. Sij tjieldes gáhtu.

Magep jagij la hiemsse. Állo sirdulattjojdá gieverdi. Iemeärrøj álo álla málggadin, idedis ja iehkedis birra sin dajl báhtji. Álo mastadi ja nággiji Vuodnaj. Nuktalus ja alla sáhkov gájka oadtju. Rijdo badjani. Nielen jagen máksi boahlttuöjgáda vahákmáksemar 5,5 miljávna udnásj árvuvij. Gájka tjavgga gujddiji valla fábmudaga e diehtten dagá. E sidá viehkedit.

Állosábme ságádahteduvvá nijdo birra. Sihtá gus sirdulattjajt sjuovvit? "Na, ij galla la dal mij lij ulmme. Sij li same degu mij. Návti, bággójáhtema diehti álla des guohtom bájke."

Álgo s stáhta vuojno i boahlttu tjárggi, valla manjel vuojno nevda. De dal boahlttuhtu hãhttuji njuovvat. 1930-lágo Ienastivra lágetuvsánijl álos bággujn njuovvá. Fámulattja garrasil diedoj dagi njuovadi. Ealmma gároda gárggán, hatte gáhtji letja guovlojn Sáme dnamin aj hãhttuji njuovadi, valla dajn bájkijn e náv garrasil vahágahte. Njuovadi moadda jage. Árjepluoven vijddát gulluj. Sunnde radjuham la värábul gá stáppe, náv lij sáhka.

Ihopfösta till tragedi

Ännu en begraven. Vi går sakta längst gatan med fallfärdiga små grå hus. Hundar skäller gällt och får bråker nyfiket. Vi rör oss i riktning mot slitna byggnader av betong, mot kärnan av Lujávri (Lovozero). På bara en månad töms våra samiska byar, alla förs hit i lastbilar. Som boskap lastas vi av och lämnas utan tak över huvudet. Vi förlitar oss på att släktingar som tidigare flyttats hit tränger ihop sig. Golvet räcker inte till, när några behöver sova får andra gå ut. I flera år lever vi så, utan något vettigt att göra.

Frågorna kring den döde hopar sig. Var det självmord den här gången? Hur lungorna fylldes med vatten får vi aldrig veta. Vi ser hur gnistan försvinner ur ögonen bland våra närmsta. Hur hoppet om framtiden försvinner. Här kan man inte skapa sig en familj. Var ska man bo? Vad ska man jobba med? Flickvännens krossade hjärta oroar. Måste hon nu uppmuntra den ryska mannens uppuktande? Saknaden efter det gamla livet sköljer över oss med vemod. Tillsammans minns vi hur de äldre och barnen jagade tillsammans. Fiskade lax och plockade friska bär på tundran. Renarna var våra nära vänner. Renar och samer har liknande

karaktär, vi tycker inte om att jagas in i ett inrutat liv. Vi behöver stort livsrum och stor frihet för att må bra, konstaterar vi sorgset. Berättelserna vi fick höra som barn om när de tog renen ifrån oss blossar upp. Vi fick inte längre äga våra egna renar, allt skulle bedrivs kollektivt som en industri. Fyrtio renskötare som vågade protestera avrättades och femtio skickades till arbetsläger.

En hel livstid av tunga förändringar. Fördrivningar, stölder och mord. Rätten till land och vatten går gradvis om intet. Utländska turister med tjocka plånböcker tillåts fånga lax efter lax medan älvarna stängs för oss. Fattigdom, arbetslöshet och hemlöshet. Deponerat radioaktivt avfall förgiftar livet, gruvornas söndrande spyr ut sjukt vatten i naturen. Industrierna kräver mer el. Hem, betesmarker och släktingars gravar dränks när vattenkraften byggs ut. Marker där vi själva styrde över vårt liv finns inte längre på kartorna. Det är som om de aldrig funnits.

”De kom med en traletor och fraktade oss som får.”

- Citerad ur Anna Afanasyeva, 2013, p.42

"För hela civilisationens välmående och utvecklingen till ett modernt liv måste vissa minoriteter lida. "

- Sammanfattning om statens policy kring utveckling. Ur Anna Afanasyeva, 2013, p.22.

Температурами иль одного. Ми илдоинно одам но урине в лонургу урине илми кариини дедалии. Трелко илмет одам, одам илмет, илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа и илдоинноа илдоинноа илдоинноа, к среднэ Луяври (Ловозеро). Веео за илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа, катерде илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа.

Илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа.

Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа. Ми илдоинноа илдоинноа илдоинноа илдоинноа, илдоинноа илдоинноа илдоинноа.

Byar i brand

Lågorna slår högt mot trädtopparna, röken sticker i näsan. Deras byar brinner och kvar blir bara aska. I skoltsamernas ägo finns en trälåda som måste räddas, en unik samling avtal, det äldsta 400 år gammalt, mellan dem och den ryska tsaren. Nio meter text i en rulle, som erkänner deras rättigheter till land och vatten. Den bevaras på ett hemligt ställe. Bara tre betrodda äldre, alla av olika släkten, vet var. Folket måste hastigt flyttas söderut och lådan göms i fören på en båt vid ett skjul. Med kriget hack i häl lämnas den med vända. En militär hittar lådan. Han vet hur viktig den är och överlämnar den till sin överordnade.

De slussas till främmande platser. Några anländer till Kalajoki vid finska kusten. Från militärlastbilar dirigeras de till kalla fiskestugor vid havet. Rinnande ögon på de små, snoriga näsor. Obekanta sjukdomar tar livet av nära och kära. Här lever dem i väntan, evakuerade och avskärmade från sitt tidigare liv. Kontrasterna är som natt och dag mot deras vardag runt sin egen sjö. Näten i vattnet, lassot i handen, bössan på ryggen, alltid nära till familjen. De längtar hem, men nästan alla vägar tillbaka är avstängda.

”Varför ska man fara dit igen? Allt är under vatten, husen är borta, det finns ingenting kvar. (...) Det ser förskräckligt ut, det var skrämmande föret, ruttna träd, ruttna plankor, det flyter saker överallt, här och var ser man ett flytande fönster, eller dörrar. Det är en riktig mardröm.”

- Citerad ur Anna Afanasyeva, 2013, p.42

Sovjet bygger en järnridå genom skoltsamernas land. Ett stängsel med torn, som vaktas av soldater. Vapen som riktas mot Finland och Norge. Släkter bryts isär och separeras mellan olika länder. Många återser aldrig sina gamla hemtrakter, bara några kan tillslut återvända till de få stugor som finns kvar.

Godhjärtade medmänniskor från England samlar ihop pengar till nya renhjordar. På Anarsamernas renbetesland, i dagens Finland, formas trädstammar till små timmerhus. Här ska skoltsamerna kunna leva sina traditionella liv, tänker myndigheterna.

Precis som i övriga Sápmi hotas idag deras kultur. Urfolkens rätt till marken är alltid ifrågasatt.

"För hela civilisationens välmående och utvecklingen till ett modernt liv måste vissa minoriteter lida. "

- Sammanfattning om statens policy kring utveckling.
Ur Anna Afanasyeva, 2013, p.23.

Vuõi vuânak vuõi, vuõi,
Vue'mmjääu'r sa vuõ'ljcem, vuõ'lj-e-diim-a maa juu
Vuõi vu vuõ'lj-e-liim raâst-a njaarg Aanarjääu'r gu
ääkka, gu ääkka
kõlmm õ'skke žää'l da kiõ'tte lossâd leäi Meedrei
vue'lgged vuu'vd
da-daa daaga juu.

Kuâddji kie'zz-a pakk-a Lättreedd ääkka- gu-u-laž
gaa kâlmm-a vuõ'ljeem káirrav õ'skke tuõddárjânma

Vuõi vuânak mee'st gu kuâddji Lättreedd kie'ss jie'll'em
sâjajž
tok kuâddje mee'st Lättjokk õ'skke heä'rvvçuá'rvv-a
aaldu laajaajuu
lossâd õ'skke leäi vue'lgged

Maa'reen Gauriloff

Domen över Eajra

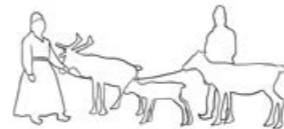
När unionen mellan Sverige och Norge upplöses 1905 drabbas alla samebyar längs den nya gränsen. I Norrbotten och Västerbotten får ett fåtal renar gå över till gamla marker, men bara under vissa tider. I Jämtland och Dalarna tillåts inte en enda klöv passera.

Renarna rör sig i vana mönster, som de alltid har gjort. Norge säger att det är olagligt, Sverige har ju skrivit på ett avtal. Staten kommer med en brutal lösning: Lägg ner de fem sydligaste samebyarna! Osämja mellan renskötarna i de olika länderna och hårda ord från bönderna piskar upp konflikten. Samerna ger förslag på lösningar. Slå ihop två samebyar! Köp in mark för pengar från Skogsfonden! Sätt upp ett stängsel!

Samerna övertalas istället att ansöka om flytt norrut till Tåssåsen. De ansöker, men ångrar sig när de får reda på att renarna där har en klövsjukdom. Flytten avbryts. De vänder hemåt men straffas och ställs inför rätta. De strider i häradsrätten om att få stanna. De vinner men domen överklagas till Svea hovrätt. De förlorar och får inte överklaga. Vill du fortsätta ditt liv med renen måste du flytta!

”Den här tvångsflyttningen leder kanske till att vi aldrig mer kommer få bedriva renskötsel i Dolre.”

- Idresamerna efter domen i Svea Hovrätt

Renen eller marken. Vad väljer du? Tvångsflyttningen splittrar familjer. Barn och barnbarn flyttar tillsammans med hjorden. De äldre stannar kvar. Några blir fattiga och bittra, men de är åtminstone kvar i hemmamarkerna. Den nya verkligheten i Tåssåsen är hård. Trånga marker och tätt mellan klövarna. Sjukdomen sprids. Renar drunknar under våren när de försöker vända tillbaka. Myndigheterna tvingar till slakt. Vid det laget orkar de uppgivna renägarna inte längre slåss för sin sak.

Tre år efter domen byter myndigheterna plötsligt åsikt. Nu ska det vara renar i Eajra igen. Stora familjer får ansöka om att flytta ner, men de som tidigare fördrevs släpps inte tillbaka.

Eajran Diapme

Svean jik nortjan unponen galkkonstre jarpjen 1905 dänne moorn gaajhkk saemien sijtde dan ore raastein läike spitten. Norrbottenisne jik Västerbottenisne naan gille knierik lupiem utrin dejne bärens gåatome laantine gåatodh, men bare siemes bijje. Uemikene jik Dalarnisne ij äkte gaunde seakkansiarah ädtjoch raastein miändidh.

Dij baala jite korih dohik dikkie minnime. Nämhtie guhte iketodh. Norge jektah äkte laaken vuostie lee. Svearje kor latjokem jähtejanne. Juarok jik vjgkem soajhta vaedtoeklaakan loctedh. Jämkkedh dejtie vijhte ärtemes saemien sijtde! Vjgkve sijdti raajnoemenuoj gaskensh dejne ommeve vijhline jik vestie kaakren kiantijite raajtoem vijrede. Saemien vaerietimmeh biaktieh. Mejtie goöste saemienijte elvedidh! Laakem beetrogi ävete ärtajje-paokite ärtieh! Giorth baajkedh!

Saemide dellie soptastehien noertere jiktah Tåssåsen sijtse. Däktie soptem, men saargerdin gosse govlin dejne njävre. Jähteme bysottjeste. Bästedh jektieh jik dellie bysuvvrieh jik reaktan urte toylkelgöeh. Härad-reaktene vijtedieh ädtjoch baatedidh. Seime utrin mun diapme Svea Hovrättene kläskelgi. Seime reakta-aamktem davin mear rdtjin lupiem ädtjoch kläskedh. Jis sijtth kortere jektah hvarth jektah!

Svean jiltä gåatome laantem. Manon dellie vaelfodh? Vartan jähtejektome-fodhinde jektahedh. Marah jik aaktoeh aajjovh knievine juktieh. Däkt bärens baostieh. Mävtth gaajoch jik muvtide sagkrore deppieh, men hjoimedagone sijdtieh. Äkte ore aarkebijje Tåssåsen sijtene garkhke sijdetta. Gortje gåatome-laante jik ääktelke gaajperi garkemsh. Heava laaneste. Bijjogen korih bärens gäve bästede jektieh. Bijjefaanre trumhoretieh tjuerieh leekedidh. Dellie eakt dah aajhpehth korbearemmeh volie aajjoch sijjen aamktemave bijjedh.

Grime jarpjen diapmeri maunngan bijjefaanre dästegh jarkelle. Däktie viltth korih edjje Eajrene gåatodh. Joree fvelkäröeh ädtjoch däktie sojtedh. Men dah gieh arein davin rdtjin lupiem ädtjoch bästede juktieh.

Fördrivningen från Fjällsjön

Hela byn ska rivas! Husen är i dåligt skick och behöver renoveras. Det löns inte att reparera. I andra byar får svenska familjer lån för att bygga nytt. Det gäller inte samerna här. Fjällsjön är för avlägset, bara en häststig leder dit. De har länge önskat en väg men kommunen säger att det är orealistiskt. Det anses smidigare och billigare att flytta på 70 personer.

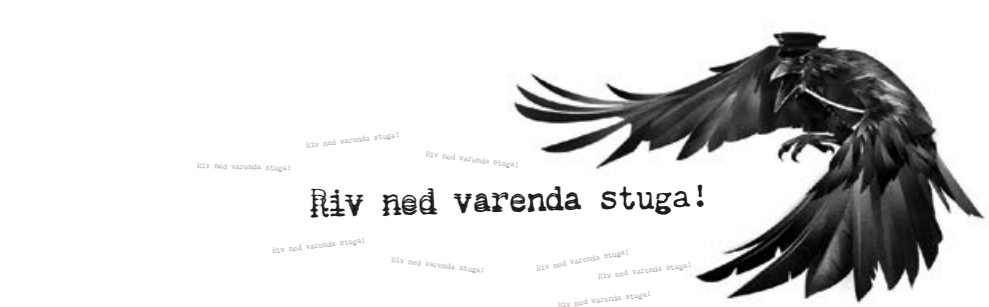
1953 lovar myndigheterna en ny by med rejäla småhus och stora tomter. Nu erbjuder bankerna plötsligt lån. Var den nya byn ska ligga vet man inte riktigt. Samerna tycker själva att Brändåsen är lämplig. Där betar renarna sedan gamla tider och platsen är obebodd. Men bönderna i trakten protesterar. I sparade anteckningar anas rädslor från båda sidor. Tänk om lapparna tar våra jobb? Om de unga slutar med renarna? Tänk om sameflickorna gifter sig med bönder?

Till slut byggs det ändå i Brändåsen. Men de utlovade bostäderna blir aldrig verklighet. Istället får de barackliknande hus på plintar. Det drar iskalla vindar genom golvspringorna och många blir sjuka. Vattnet fryser i hinken och potatisen lindas in i renskinn i kökssoffan

”Ja, inte ville vi flytta frivilligt. Vi blev tvingade av staten att riva ner varenda stuga i Käringsjön efter flytten. De fick absolut inte stå kvar.”

- Anonym informant boende i Fjällsjön

för att inte förstöras. 1955 meddelar kommunen att husen är färdiga... nästan. Det som saknas är vatten, avlopp, ordentlig isolering, ström och färg på fasaderna. Samtidigt blir de tvingade att riva sina gamla hus. I Fjällsjön ska ingen bo.

Juhtiehtimnie dehtie Fjällijõsse

Goapheede gäetide getkah neevredh. Fjällijõsse geerve gäetieh mejtie saemieh daarpesjieh daavveeltiidh. Ij leah aevhkre dejtie daavradh. Jeatjah vreenen almetjeh-laedtieh laajkoem äadtjeh gäetie-boegkevaive. Eah badth saemieh deivie äadtjoech, dah giech döör-mehkesne muhpijste. Barre huerkien-geajme dahka jähta. Saemieh guhtsam geajnoem sijhteme, meen tjielte beavna ij dahka naan geajnoe sijdth gan. Sagke giehepebe jih liehtebe dah 70 almetjeh juhtiehtiidh dehtie. Juupen 1953 najvaladth ore vooem daajveeltieh, stijven gäetieh jih sterre gäetien-veelh. Delle hiehteie laangth faelich saemide laajkoem. Goapth dam ore vooem, dam eah reakta midh anje. Saemieh jijtjeh tuhtjien Brändäse sijhteles sijjie. Dehtie liehtie kovbi gäetie jih ij leah guvneh aevvite naan almetjeh dume. Liehtejimie laedtieh jis aekieh tovgkesidh. Barries hjaalegiste viäjnoe dome laedtieh jih saemieh willomise. Eah saemieh mijjeri barkoeh vaedtieh? Mah mijjien neerh orrijeh kartogujmie? Mah saemievneeth laedtiejgujmie provreniech?

Minnvedigestjan lijhte Brändäse boegkieh dah gäetieh. Meen daavaladthi daajveeltimnie orraapijste ij mij gan sijdth. Dan saejjan äadtjoech baracke-laajne gäetieh mah plint rehtie tseegkelde. Guelpie galme juktie svedtie vreltie. Jeenjesh skientijjieh tjoelvie-giekenien sijje jienge galma. Baraj bijre duajjem giebredh olle dah boajkenh. Jaupen 1953 tjielte bejhtiehte gäetieh guvies. Naa, tjoetore jih tjoetriegirsh anje faetie, viedthi gukem jallan mij, ij leah stroymie gan jih gäetieh anje ormaaldh. Saemie asliten saemide nuerhkieh sijjien baries gäetide dume Fjällijõsse laajvedh. Ij edthi akte gan gäetie dume volve tjeändjode.

Försvinn eller bli sockenlapp

Kung Fredrik I är förargad. Det finns inga jaktbyten! Hans sällskap skyller på att det är samerna som skjutit allt. Samerna ska bort! Kungen vill också skapa mer jordbruksmark, så mer skatt kommer in. Renskötsel är i vägen. Samerna drivs bort mot fjällen genom allt fler lagar. Men bönderna behöver deras kunskap. De är duktiga jägare och de kan avliva och slakta, vilket bönderna helst inte gör. Samerna kan också bota och skapa verktyg som rep och korgar. De protesterar gemensamt mot lagarna och tillslut lyssnar kungen på bönderna. Yrkestiteln ”sockenlapp” skapas.

Endast en samisk familj tillåts att stanna i byn och arbeta. Men de måste bli bofasta, gå i kyrkan och får inte resa bort. Inte längre flytta med renar. Var resten av samerna tar vägen vet man inte säkert. De försvinner ur kyrkoböckerna. I gamla skrifter kan man läsa hur samer jagas bort eller arresteras.

Sockenlapparna sitter längst bak i kyrkan. Går in köksvägen. Bor i en stuga en bit bort från byn. Deras tjänster betalas ibland i pengar, ibland med mat. Arbetet kan gå i arv från förälder till barn, om byn går med på det. Den som missköter sig fördrivs. Sockenlapparna blir aldrig en riktig del av samhället. Kanske vill de inte det. De gifter sig ofta med varandra eller med andra samer som passerar. De förlorar gradvis språket och slutar använda sina samiska kläder. Ett förbudet redskap förvaras under golvet, först 50 år senare hittas en spåtrumma gömd i en av deras övergivna stugor.

Maskingjorda rep och korgar ersätter handarbetet. Yrket avskaffas. Sockenlappen behövs inte längre.

”Våra förfäders förfäder härstädes äro födda och in till deras dödsdagar sitt uppehälle här haft, det wij ock hade förmodat, få samma Kongl. nåd och frihet att hugna oss wid.”

- Dalasamerna bönfäller Kung Fredrik I i en skrivelse 1730

18.

Sommärlighe Åarsindrigte Konung

Utlöft: Givet d. 13. Novemb. 1730.
av Konge Majt. lammat till
de äldsta lapparnas uppföring och rådiga tj-
nell, att utloft till lapparna som
Concederet i lapparnas läro drag och unga
infrända färdar och bruk lapparna
för öftra, rådjök jägare eller skottande,
Därför i antledning gäraf ordrer till
lapparna Dank varit.

End Konge Majt fögt ägrefaliga näd, gifens oss
fattiga lapparna om sätta förtrostan, det End
Konge Majt ej ovärdigt utlopar, at lov underst
om en lars Åarsindrigta supplique, om
End Konge Majts föga näd, till Erföringjanden
at lars Andeliga od timmaliga lvalfärd, an

"Befallningsmän i Dalarna! Alla samer ska infångas och till lappmarken ivägskickas!"

- Landshövding Danckwardt, 1729.

Banka Fredrik I mätereitij. Ij naan vijrh gävrnest! Altes sielike saemide skultie dah gieh gaastik vijrh vuotjeme. Saemide edtja dekpede jäakadh! Banka aaj saehtä velie laanten laanteburnide buektadh, gukte velie staachte staatche biata. Biatore dilte mij heerrede sijjebi laak riekkene edtja saemide baajjete voenide daalvoe htridh. Men laedtieh dei mahtoem daarpesjeh. Dä kah voekede vijrijh jih naehtieh darne juhtestidh jih lekedidh, mij jom maam laedtieh cah dor joeh. Saemide aaj maehtieh darvadh jih dirregh darjadh gah rieghjeh jih kaarjeh. Ektesre djetre laakide maataleh jih mingeme gänke laedtieh galtele. Deltie dilte barok "jäaknelaahpe" toegkesarvi.

Dajne ahte foelike lupsem ädtegoji voenine sijtedh jih demie barkedh. Deltie guhtet tjoveri voenenäroje sijtedh. Gjrhkesjeh jih ij kah lupsem atn gäabh gannih felestidh. Ij velie bortsigumie jütedh. Gäabh dah jatsäe Saemide haapanis ij gukte dajrieh. Gærheogegijete haapanieh. Säme tjalegrone maakta lohtedh gukte saemide daalvoehtis jallh foangkegäetide geerelgin.

Jäaknelaahpe dubpeme böngheke goerheose tjahkan. Tjöhveken osten tjörh tjengieh. Säapajumie voenen älköler äroech. Djetre maektieh muhtone beetregine jih muhtone beapojne. Saemide barok maakta beveste koelvide juhtedh, jis voenide daajvoehtis. Dah gieh barkame stämpeleht tjureeh deute kaalardh. Jäaknelaahpe cah gukte gannie daalvoehtise sijtedh. Karne idtjin gannah sijhte. Sijntine gruvieh jallh jostine saemien ohtre gre daagke knakter biata. Saemide gäe garrone jih gäpam velieh. Biedteme dirrege guelpien nualar västhesariva, eakah 50 papeh dan muonagan gävrnest gannin dei ähtere gäekene najre kahpene. Giehevoetorej ävtete rieghjeh jih kaarjeh maahprijiste dorpesovome. Barok arrijakta. Ij velie djetre Jäaknelaahpe daarpesjeh.

Våra tvister i dag

Argumenten är tjugiga, tänker de båda när deras ögon möts. Hur ofta har de inte hört samma sak från statens representanter? Rättssalar är bekanta nu efter årtionden. Redan när de var ungdomar diskuterades samma sak. Då medgav Norges högsta domstol att samebyn visst har rätt till betesmarkerna som de brukat i hundratals år. Men friden varade inte länge, bara fyra år senare stänger Norge gränsen igen. Än i dag kan inte länderna enas om när och var renarna ska få beta. Saarivuoma fortsätter enträget att kämpa. Aldrig kan de ge upp.

Stormväder och ingen sikt, vinden viner och regnet pisgar mot kinderna. Hur ska vi få ihop hjorden snabbt nog? Vädret bryr sig inte om datum. Dryga böter väntar den som inte lyckas flytta renarna till rätt område, det vet vi sen innan. Talma har mist marker på både norsk och svensk sida. År efter år strider de i motvind. Sverige fortsätter att ge deras marker till Norge utan att involvera samebyn. 2019 döms staten för sitt olagliga agerande. Ett hopp har tänts.

I Lycksele tingsrätt står luften still. Sammanbitna käkar. Fokus i blick. Känslor hör inte hemma här. Stämningen är kylig och känns ända in i ryggmärgen. Hur kunde det bli så här? Samer mot samer. Vi vet alla att konflikten är inte vår.

Vapstenskonflikten är fruktansvärt infekterad. 2017 stämmer några av de gamla Vapstensamerna de inflyttade som fick renskötselrätten i området. Tingsrätten dömer 2020 att båda har lika stor rätt till renskötsel, jakt och fiske. Mycket ovanligt, för en domstol ska berätta vem som har rätt eller fel. De döms att dela på notan. Men tingsrätten får bakläxa och domen ogiltigförklaras. Tillbaka på ruta ett.

”Vi har alltid varit välkomna där av ortsbefolkningen. Vi har vuxit upp tillsammans som barn. Men från en sommar till nästa sommar var vi inte längre välkomna. Av ortsbefolkningen var vi välkomna men inte av norska myndigheter som ser oss som utbölingar.”

- Per-Anders Nutti, ordförande Saarivuoma sameby i förhör i lagmansrätten i juli 2020

”¶ 10 Althenstund Lapparne behöfva begge Ríkens land, skal thet them, efter gammal sedvana, vara tillåtit Höst och Vår at flytta deras Renhjordar öfver Gräntsen in uti et annat Rike, och hädanefter, såsom tillförene, lika med landets undersätare... få betiena sig af land och strand til underhåll för theras djur och sig sielfva.” (29.)

- Lappkodicillen, paragraf 10.

Akkastallamat leat ovttageadánat, jurddašit goappešagat go ealmmit gávnnadit. Man dávjá sii leat gullan seamma ášši stáhta ovddasteđđijn? Diggelanjat lea cahppasat dál jahkelogiid manná. Juo go ledje nuorat digaštallui seamma ášši. Dalle Norgga alimus duopmastivollu miedihii ahte eearus leai muhtin riekti guohtuneatnamiidda maid leat geavahan euidit jagiid. Muhto ii ráffi bistán guhka, dušše njeallje jagi mangil Norg fas gidde ráji. Vel otne riikkaat eai sáhte soabadit goas ja gos bohccot galget guohtut. Nággárit Saarivuopni juotkai rahčat. Eai gossige sahte vuolkkrit.

Dálki ja ii makkárge oainnádat, bieggá njurgo ja arvi cuoggo nieraid. Got mii galgat geargat bohccet ealu? Dálki ii beroš beivviid. Davvas sáhkut vurdet dáidda geat eai lihkurstuvva sirdit bohccuid rivttes gului, dan diehtit jou ovddibun. Dálbmá lea mássán eatnamiid sihke norgga ja ruota bealde. Jagis jahkái rahčat vuostebiggii. Ruotta joatka addit sin eatnamiid Norgii eearu mihtama hoga. Stáhta dubmehallo lohiiis láhttemis 2019. Doaimu lektana.

Systrar och bröder

Jag är sju år när jag kommer tillbaka till Kalaallit Nu-naat arton månader senare. Jag springer in i sin mors famn och börjar berätta om allt jag varit med om. Men mamma svarar inte. Hon förstår inte vad jag säger. Jag kan inte längre grönländska.

Den lilla flickan får inte komma hem. Istället flyttas hon till ett barnhem där de måste prata danska. Föräldrarna får bara hälsa på en söndag var tredje månad. Där bor hon i åtta år. Hon försonas aldrig med att modern skickat henne till Köpenhamn, även om hon vet att det inte fanns något val. Stölden av de 22 barnen 1951 har kallats "det danska experimentet". Både Röda korset och den danska statsministern har idag bett om ursäkt för sitt grymma sätt att fördanska.

Tusentals liknande berättelser utspelar sig i Australien så sent som på 1970-talet. Föreståndare för myndigheter hämtar efter eget tycke barn och placerar dem på arbetshus eller i vita familjer. En kvinna som vill adoptera berättar att hon helt enkelt går till föreståndaren som ger beskedet att hon kan få Mrs J:s yngsta pojke. "Hon har ju ändå tre. Om Mrs J protesterar hotar vi bara med att ta allihop."

"Jag har varit väldigt lycklig hela livet. Vi barn har gråtit mycket tillsammans."

- Helene Thiesen

Barnens berättelser om sina nya liv blir en stinkande hög av hårt arbete, hemlängtan, mobbing, miss-handel och sexuella övergrepp. Flickor som i sin tur tvingas lämna bort sina nyfödda barn. Ingen vet hur många som stjäls från sina föräldrar, men det talas om 25 000-100 000 söndertrasade själar.

Övergreppen har utspelat sig i mängder av skrämmande scener under historiens gång.

Vagnarnas nötta hjul på prärien. Trötta steg, kroppar som lämnas bakom, tårar som faller mot den dammiga vägen mot okända marker. The Trail of Tears, Tårarnas väg, trampas upp då vita män tar över urfolkens land med våld och politik på 1800-talet. Minst 60 000 människor i Nordamerika fördrivs. Tusentals dör av hunger, sjukdom och utmattnings under färden.

Människor kan, enligt FN:s Urfolksdeklaration, inte tvingas att flytta mot sin vilja. Rätten till markerna regleras i internationell lag. Trots detta tvångsflyttas urfolk fortfarande.

"... the downright filth..." "... the downright filth..."
"... the downright filth..."

"You cannot do enough to equip the children with as many healthy and good rules of conduct as possible if you have just a small hope of getting the population out of the downright filth in which it now lives."

- Dr. Kai Ludvigsen, danska Röda Korset.

"... the downright filth..." "... the downright filth..."
"... the downright filth..."

The little girl is not allowed to come home. Instead, she is moved to an orphanage where she has to speak Danish. The parents are only allowed to visit on a Sunday every three months. She has lived there for eight years. She is never reconciled to the fact that her mother sent her to Copenhagen, even though she knows that there was no choice. The theft of the 22 children in 1951 has been called "the Danish experiment". Both the Red Cross and the Danish Prime Minister have today apologized for their cruel way of "Danishizing".

Thousands of similar stories took place in Australia as late as in the 1970s. The executives of certain authorities picked up children from their homes at their own discretion and placed them in workhouses or to work at white families. A woman who wants to adopt says that she simply goes to the manager who agrees that she can have Mrs J's youngest boy. "She still has three. If Mrs J protest, we just threaten to take all of them".

The children's stories about their new lives involves a starting pile of hard work, home sickness, bullying, abuse and sexual abuse. Girls who in turn are forced to leave their newborn children. No one knows how many children were stolen from their parents, but there is talk of there being 25,000-100,000 broken hearts.

Abuse has taken place in many scary episodes throughout the course of history.

The worn wheels of the wagons on the prairie. Tired steps, bodies left behind, tears falling onto the dusty road on the way to unknown lands. The Trail of Tears is trampled on as white men take over the land of indigenous peoples with violence and politics in the 19th century. At least 60,000 people in North America are displaced. Thousands die of hunger, disease and exhaustion during the far far journey.

According to the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, people cannot be forced to move against their will. The right to the land is regulated by international law. Despite this, indigenous peoples are to this day still being forcibly displaced.

Tack till:

Material från:

Elin-Anna Labba

Grundidén till utställningen är inspirerat av:

Britta-Marakatt Labba

Tomas Colbengtson

Intervjuare:

Anna-Kajsa Aira

Anja Labj

Jannie Staffansson

Nygjorda och äldre intervjuer

Intervjuer från Arkivet på Åja

Nils och Gun Hövenmarks arkiv

Nils Henrik Sikkus arkiv

Översatt av:

Milliana Baer

Irene Partapuoli

Anna-Kajsa Aira

Karin Tuolja

Pia Persson

Anja Labj

Pauliina Feodoroff

Tom Rutschman

Elena Babina

Ett hjärtligt varmt och innerligt -TACK- till alla informanter!

Utan er hade detta aldrig varit möjligt.

Producenter:

Elina Nygård

Jannie Staffansson

Konstnärer:

Leila Nutti

Lena Viltok

Anders Sunna

Tomas Colbengtson

Elina Nygård

Vytnejäjjah:

Per Tjikkom

Robert Gaelok

Julia Rensberg

Marja Rensberg

Agneta Andersson

Ingegärd Sjäggo

Katharina Unga

Åsa Nordin Jonsson

Ida-Maria Marakatt

Anna Maria Orpus

Text, research, källor:

Elin-Anna Labba

Pia Sjögren

Anna Afanasyeva

Marja Skum

Helene Thiesen

Anne Kristine Hermann

Mari Gauriloff - Skolt Sámi Cultural Foundation

Även tack till:

Silvermuseet

Institutet för språk och folkminnen (ISOF)

Nils-Johan Päiviö

Kjell-Åke Aronsson

Katja Gauriloff

Tatiana Egorova

Olga Egorova Tiegen

Natalia Vaskova

Ivalo Olsvig

Elisabeth Pirak Kuoljok

Nina Dareholt

Anna Westman Kuhmunen

Peter Ericsson

Layout/grafisk design:

William Älgebrink

Källhänvisning:

Foto 1 Fotograf: Ludvig Wästfält.

Foto 2 Fotograf: Borg Mesch, ”Samer på Luossajärvi med Kiruna i bakgrunden 1904”, ur Kirunas bildsamling.

Foto 3 Fotograf: Ludvig Wästfält.

Foto 4 Fotograf: Sven Sundius. Plats: Skuolláavllá. Personer: troligen Ibba Grufvisare, troligen Anna Åstot, Inga Tuorda.

Foto 5 Fotograf: Ludvig Wästfält.

Foto 6 Fotograf: Ludvig Wästfält. Person: Ibba Kallok.

Foto 7 Fotograf: Lars Rensund, ur Silvermuseets samlingar.

Foto 8 Fotograf: Lars Rensund, ur Silvermuseets samlingar.

Foto 9 Fotograf: Anders Jakobsson.

Foto 10 Fotograf: Eino Mäkinen, ”Skoltsamisk man, Suó’nn’jel”, The finish museum of Photography, Wikimedia Commons.

Foto 11 Fotograf: Osvald Hedenström, ”Skoltsamiska kvinnor från vänster till höger: Kirsi, Mari, Atslemjávri”. 1944, Krigsmuseum i Finland, Wikimedia Commons.

Foto 12 Fotograf: okänd. Sluvvie, Eajra , Rasbiologiska Institutet.

Foto 13 Fotograf: okänd. Sluvvie, Eajra, Rasbiologiska Institutet.

Foto 14 Fotograf: okänd. Bild i privat ägo. Personer: Maria Kristina Jonsson med dottern Maria.

Foto 15 Fotograf: okänd. Korgmakerskan Stina Olson utanför sin stuga i Holn, Vika socken.

Foto 16 Fotograf: okänd. Person: Brita (1835-1921), Ingboviken i Norra uppland. Hon var ättling till en sockenlapp och var en så kallad klok gumma som kunde bota diverse sjukdomar.

Foto 17 Fotograf: okänd. Personer: Sockenlapparna Sophia Pålsdotter (1840-1925) med sin man Mårten Jonsson Häll (1840- 1917).

Foto 18 Brev skrivet 1730 till konungen från samer i Dalarna, Anders Hindersson, Hindrich Mårtensson, Eric Hinderrson, Nils Andersson, Siuhl Hindricson, Matz Larsson.

Foto 19 Fotograf: okänd. Bild i privat ägo. Personer: Helene Thiesen och barnen som blev tagna till Danmark från Grönland, 1951 som ett socialt experiment.

Foto 20 Fotograf: okänd. Bild i privat ägo. Personer: Helene Thiesen med sin mor och syskon.

Foto 21 Fotograf: okänd. Bild i privat ägo. Personer: Helene Thiesen och barnen som togs till Danmark.

Foto 22 Personer: Bidy, barnflickan till Mr och Mrs J S Gordon av Brewon Station. Pojken är John Gordon. Ur State library of New South Wales. Ur Rapporten ”Bringing them home”- The National Inquiry into the Separation of Aboriginal and Torres Strait Islander Children from Their Families.

www.ajtte.com

www.i-on.museum

*”Barnen frågar vart de ska.
De har börjat förstå att det inte är hemåt.”*

- Ur Elin Anna Labbas bok "Herrarna satte oss hit"